

**A.Dabilov shıǵarmalarında teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń
leksikalıq ózgeshelikleri**

Tursınbaev Esengeldi

Tayanch sózlar: fraza, leksika, grammatika, evolyuciya va boshqalar.

Ключевые слова: фразеологизм, лексика, грамматика, эволюция и др.

Key words: phrase, lexicon, grammar, evolution and another.

Teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń sóz dizbekleri sistemasında ayırıqsha dúzilme sıpatında kózge túsetuǵın quramalı leksikalıq birlikler retinde ózine tán grammatikalıq ózgeshelikleri menen bir qatarda leksikalıq-semantikalıq jaqtan da ayırıqshalıqlarına iye boladı. Eń aldǵı menen onıń leksikalıq qurılısına názer awdarsaq, birinshi gezekte frazeologizmlerdiń basqa túrlerine usap bul toparǵa kiretuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń de teńles eki komponentli frazeologizmler ańlatqan ulıwma mániniń jaǵdayına qaray jámiyetlik turmısta adam iskerliginiń obyektiv shınlıǵın tanıwǵa, uǵıwǵa baylanıslı eń tiykarǵı uǵımlardı ańlatıwshı atamalardıń dógeresine jámleskenligin bayqawǵa boladı. Olarda xalıqtıń, xalıq tiliniń tariyxıy dáwirler dawamında evolyuciyalıq rawajlanıw tariyxınıń barlıq kórinisleri sáwlelenedi.

Belgili orıs tili izertlewshileriniń biri V.S.Favorin sózlik quramınıń oǵada qospalı sistema ekenligin ayta kelip, onda sol tildi dóretiwshi xalıqtıń pútkil ómiri, ruxıy dúnyası, iskerligi, psixologiyası, tariyxı, ótmishi hám házirgisi, keleshegi óz kórinisine iye dep oǵada durıs pikir bildirgen edi¹. Haqıyqatında da, tildıń sózlik quramında tiykarǵı baylıqlardıń, xalıqlıq dóretpelerdiń biri bolǵan frazeologizmlerge, sonıń ishinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksikalıq quramına názer awdarsaq usı jaǵdaydıń haqıyqatında da durıs ekenligin ańlawǵa boladı. Adamlardıń miynet iskerligi, dúnyanı tanıw hám biliw, ózlestiriw halatında eń jaqın uǵımlardı ańlatıwshı zatlar menen qubılıslar, háreketler menen belgiler, olardı ańlatıwshı atamalardıń baslı rolǵa atqarǵanlıǵı gúmansız. Máselen, teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń qurılısına názer awdarsaq, onda tiykarǵı

¹ Фаворин В.С. Синонимы в русском языке. Свердловск. 5-бет.

adam músheleri bolǵan awız, til, kóz, júrek, bas, qol, ayaq, hám t.b., tiykarǵı reń atamaları aq, qara, sarı, kók t.b. sózler qatnasında dóregen turaqlı sóz dizbeklerin kóplep ushıratamız: awızlıǵa sóz bolıp, ayaqlıǵa jol bolıp; *awzına may, astına tay; awzınan aq iyt kirip, qara iyt shıǵıp; awzı tolı iymanlı, qoynı tolı quranlı; tilge bar da, dinge joq; tili basqa, dili basqa; kóz qorqaq, qol batır; kózi esikte emes, arqası besikte emes; kózi kór, qulaǵı kár; kórgenniń kózi toyǵanday, súygenniń miyri qanǵanday; basıawırıp, baltırı sızlaw; aq degeni-aq, qara degeni - qara; aq degeni-alǵıs, qara degeni-qarǵıs; aq shashlı, sarı tisli; aq jawıp, arıw kepinlep; aǵı-aq, qızılı-qızıl; tamaǵı toq, kóylegi kók; ash qulaǵım, tınısh qulaǵım* t.b. Sonlıqtan da teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń qurılısında da kóbinese usı uǵımlarǵa baylanıslı atamalardı ańlatatuǵın sózler olardıń tiykarǵı, yaǵnıy tirek aǵzaları xızmetinde jumsaladı. Olardıń sáykes frazeologizmlerdiń quramında qollanıwında da turaqlılıq bar. Frazeologizmlerdiń leksikalıq quramına tán bul jaǵday kópshilik til ilimpazlarınıń dıqqatın ózine awdarıp kiyatır. Máselen, akademik S.Keńesbaev bunday sózlerdi frazeologizmlerdiń quramındaǵı uytqı sózler dep ataydı. Frazeologizmlerdiń ishindegi geybir sózlerge semantikalıq jaǵınan ayırıqsha kewil awdarılıp, olar tiykarǵı tirek xızmetin atqaradı. Ondaý sózler birneshe frazeologizmlerde qaytalanıp otıradı. Onı *uytqı* sóz dep ataǵan maqul. Máselen, *kóz, qol, bas, júrek, taban, at, ay, jeti*, t.b. sózler uytqı sózlerge jatadı deydi². Haqıyqatında bunday sózler frazeologizmlerdiń quramında ulıwma mánige baylanıslı uytqılıq, tireklik xızmetti atqarıp keledi. Mısalı:

Bayaǵı góne bir jolı,

Dúnya malın bawırlap,

*Israpılday dawıllap*³.

Qılıstay bolıp sıyıрма.

“Dúnya malın bawırlaw, Israpılday dawıllaw” - frazeologiyalıq sóz dizbegi tiykarınan alǵanda óziniń mánilik úylesimligi menen bir-birine sáykes túrde jalǵanǵan. Bul mısaldaǵı *“dúnya hám ısrapıl”* sózleri leksikalıq mánisi boyınsha atlıq sóz shaqabına tiyisli sózler bolıp, tiykarınan bir-birine kúshli emocional-ekspressivlik tásir kórsetiw arqalı jasalıp tur.

Móldir kózler alańlap,

² Кеңесбаев С.К. Қазақ тілінің қос сөздігі. Алматы. 1977. 311-бет.

³ А.Дабылов. Шығармалары III том. Бағадыр дәстаны. – Нөкіс: «Қарақалпақстан». 1972. – Б 242

*Súyir tiller jalańlap⁴,
Salǵan jılımı shalańlap,
Keltiralmaǵan esapqa.*

Joqarıda keltirilgen mısál qatarlarındaǵı “móldir kózi alańlap, súyir tiller jalańlap” frazeologiyalıq dizbegi tiykarınan alǵanda mánilik jaqtan bir-biri menen úylesimli túrde jasalǵan. Olar dástannıń kórkemlik ózgesheligine belgili dárejede óziniń tásirin tiygizip kelgen. Bunda adam múshelerinen esaplanǵan hám de gáptiń quramında uytqı wazıypasın atqaratuǵın “kóz hám til” sózleriniń bir-biri menen úylesiwinen jasalǵan.

*Kúlip turǵan kózi bar,
Dóngelek ayday júzi bar⁵,
Jaǵımlı jańǵa sózi bar,
Ashılıp turǵan bári gúl.*

Keltirilgen mısál qatarlarındaǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleri sulıw qızdıń táriypin beriw ushın qollanılatuǵın sózlerden jasalǵan. Onda tiykarınan adamnıń múshelerin ańlatıwshı hám frazeologiyalıq sóz dizbegi quramında uytqı wazıypasın atqaratuǵın “júz hám kóz” sózleri qollanılgan. Folklorlıq tekstlerde bunday “kózi kúlgen”, “júzi kúlgen” sıyaqlı frazeologiyalıq sóz dizbekleri oǵada ónimli qollanıladı. Jazıwshınıń dástanında keltirilgen bul qatarlarda dál sonday músheler arqalı sulıw qızdıń táriypin ashıp beriwge erisken.

*Quwǵanı sonshama,
Birimizde ul bolsa,
Birimizde qız bolsa⁶,
Bolayıq quda desedi.*

Bul mısallarda berilgen “birisinde ul bolıw, birisinde qız bolıw” mánisinde qollanılatuǵın teńles eki komponentli frazeologizmler bolıp esaplanadı. Bunda keltirilgen “ul” hám “qız” sózleri tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiriwshı sózler bolıp esaplanadı. Frazeologizmler quramında bunday tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiriwshı sózler de oǵada ónimli qollanıladı.

Ayttı Nurgúl: Erman jaman ójetseń,

⁴ Сонда. – Б 243

⁵ Сонда. – Б 244

⁶ Сонда. – Б 245

Tınlamaysañ ójetlenip bir ketseń,
*Basımdı, murnımdı kesip bereyin*⁷,
Qudań menen bul maqsetke sen jetseń.

Bul joqarıda keltirilgen misallarda da dál sonday. Adam múshelerine baylanıslı qollanılatuǵın “bas” hám “murın” sózleri qollanılgan. Bunday sózlerden ónimli paydalanıwdıń tiykargı sebebi, olar frazeologiyalıq sóz dizbekleri dúziliw ushın tiykargı uyqtı wazıypasın atqarıwında bolıp esaplanadı. Sózdi astarlı mánide jetkeriw ushın adam múshelerinen, haywanat atlarınan óimli túrde paydalanıladı. Sebebi ayılajaq pikirdi tuwrıdan-tuwrı aytqannan, onı astarlı mánide kórkemlep ekinshi bir tınlawshıǵa jetkeriw arqalı, gáptiń tásirlilik sheńberi artadı.

Ulıwma juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, jazıwshınıń «Bahadır» dástanında qollanılgan teńles eki komponentlerdiń leksikalıq ózgeshelikleri boyınsha izertlew alıp barıw nátiyjesinde tiykarınan atlıq sóz shaqabınan jasalgan, adam múshelerin ańlatıwshı sózlerdiń dizbeginen kóbirek paydalanılǵanlıǵın kórip óttik.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Axmetov S., Esenov J., Járımbetov Q. Ádebiyattanıw atamalarınń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi. Nókis, «Bilim», 1994.
2. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. Nókis, «Qaraqalpaqstan». 2020.
3. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler sózligi. Nókis. 2020.
4. Boboev T. Adabiyotshunoslik asoslari. Toshkent, «Ózbekiston», 2002.
5. Дабылов А. Шығармалары III том. Бахадыр дәстаны. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1972. – Б 242

Internet dárekleri

6. <http://uzedu.uz>. Ózbekistan Respublikası Xalıq tálimi vazirligi veb saytı
7. <http://kkuzedu.uz>. Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq Bilimlendiriw Ministrliǵı veb saytı
8. <http://kitob.uz>. Ózbekistan Respublikası kitapları veb saytı
9. <http://natlib.uz>. Álisher Nawayı kitabxanası veb saytı

⁷ Сонда. – Б 251